

İSLAM DÜNYASINDA TERCÜME HAREKETLERİNİN FELSEFÎ DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ AÇISINDAN ÜSTLENDİĞİ ROL ÜZERİNE BİR İNCELEME

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 70, Kış 2019, ss. 202-216.

Hakemleme: 13.10.2019 | Düzeltme: 28.10.2019 | Kabul: 11.11.2019

Vahit CELAL*

Giriş

İslam dünyasında felsefî düşüncenin teşekkülü konusunda Yunanca, Hintçe ve Farsça'dan Arapçaya yapılan tercümelemler ile başladığı görüşü yaygındır. Eğer bu görüş doğruysa, İslam dünyasında felsefî düşünce MS 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını kabul edilmesi gerekecektir. Ancak tercüme faaliyetleri öncesi dönemde İslam dünyasında "Yunan tarzında" olmasa da aklî düşüncenin mevcudiyetinden bahsedilmesi gerekmektedir. Nitekim MS 7. yüzyılın ortalarından itibaren Fıkıh ve Kelam gibi dinî ilimlerin oluşum sürecine girdiği,¹ fetihlerle birlikte kadîm medeniyetlere ev sahipliği yapan topraklardan tevarüs edilen problemlerle hesaplaşmaya başladığı ve nihayet bu şekilde tercüme faaliyetlerine zemin hazırlandığı ifade edilmesi gerekir.

İslam dünyasında MS 8. yüzyılın sonuna doğru entelektüel faaliyet olarak yapılan tercüme hareketi hakkında İslam Felsefesi ile ilgili yazılan eserlerde bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerde daha çok tercümenin nasıl gerçekleştiği, hangi eserlerin tercüme edildiği, bazı filozofların eserlerinin karıştırıldığı ve tercümenin İslam dünyasında ne şekilde karşılandığı gibi hususlara ağırlık verildiğini; bununla birlikte İslam dünyasında teşekkül eden felsefî düşünce geleneğinin felsefe tarihi içerisinde nasıl öneme sahip olduğu üzerinde yeterince durulmadığını söylemek mümkündür.

* Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Dr. Öğ. Üyesi

1 İsmail Taş, "İslam Düşüncesinde Bir Zihniyet Dönüşümü", *Marife*, Cilt: 3, Yıl: 6, 2006, s.159.

Ayrıca Felsefe Tarihi hakkında yazılan kaynaklarda özellikle MS 7. ve 8. yüzyıllar hakkında yani İslam dünyasındaki felsefî düşünce hakkında ayrıntılı bilgilere rastlamak zordur. Avrupa-merkezci bakış açısıyla yazılan söz konusu "Felsefe Tarihi" kitaplarında kabaca MS 6. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak MS 15. yüzyıla kadar yani Rönesans'a kadar akla dayalı felsefenin sona erdiği belirtilmekte;² Alain de Libera'nın Ortaçağ Felsefesi³ adlı kitabı hariç tutulursa, Ortaçağ'daki felsefî düşünce geleneğinin dinî düşünce ekseninde varlığını sürdürdüğü ve sadece Batı'daki serüveni hakkında bilgiler yer almaktadır. Böylece bu bakış açısı sonucunda şu problemler ortaya çıkmaktadır:

1. İslâm dünyasında felsefî veya aklî düşüncenin teşekkülünün, tercüme öncesinde şekillenen birikim yok sayılarak sadece tercüme faaliyetlerine bağlanması;

2. İslam Felsefesinin, Felsefe Tarihi içerisinde neredeyse herhangi bir katkısının olmadığı;

3. İslam dünyasında gerçekleşen felsefe faaliyetlerinin felsefî özgünlüğünün de bulunmadığı izlenimleridir.

İslam Dünyasında Tercüme Hareketi Öncesi İlmî Zihniyet Oluşumu

İslam dünyasında felsefî düşüncenin ne zaman başladığı hususunda çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Avrupa-merkezci düşünceden hareket eden yazarlar genellikle Grek ve Helenistik mirasın İslam dünyasında yaygınlaşmasıyla birlikte, yani MS 9. yüzyıldan sonra, ortaya çıktığını ifade etmişlerdir.⁴ Örnek olarak son yıllarda kaleme alınan Peter Adamson ve Richard C.Taylor'un editörlüğünde yazılan *İslam Felsefesine Giriş* adlı eserde tercüme hareketinin İslam dünyasında gerçekleştirilen felsefî düşünce geleneğinin yegane sebebi olduğu belirtilmektedir.⁵ Bu şekilde ifade edilen oryantalist yaklaşım, İslam'ın bilim ve felsefeye kaynaklık edemeyeceği veya Müslümanların felsefe ve aklî düşünce üretemeyecekleri şeklindeki bir yanlış varsayımdan hareketle, İslam dünyasında ortaya çıkan felsefî hareketi büsbütün tercümelere bağlamakta ve İslam felsefesinin başlangıcını söz konusu kadîm birikimin İslam dünyasına aktarılmasıyla irtibatlandırmaktadır.⁶

2 Örnek için bakınız: Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.122; Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013, s.66-67. Bununla birlikte Ahmet Cevizci'nin "*Felsefe Tarihi*" adlı kitabında ve Celal Türer'in editörlüğünde son dönemde (2019) yayımlanan "*Felsefe Tarihi*"nde İslam Felsefesine yer verildiği görülmektedir.

3 Alain de Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, Çeviren: Ayşe Meral, Litera Yayınları, İstanbul, 2016.

4 De Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, s.50;

5 Peter Adamson, Richard C.Taylor, *İslam Felsefesine Giriş*, Editör: Peter Adamson, Richard C.Taylor, Çeviren: Cüneyt Kaya, Kule Yayınları, 2018, s.3.

6 Ömer Mahir Alper, "İslam Felsefesine Giriş", *İslam Felsefesi Tarihi I*, Editör: Bayram Ali Çetinkaya, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s.25.

Eğer İslam dünyasında yaygınlaşan felsefeden Yunan tarzı felsefe kastediliyorsa MS 9. yüzyıl itibarıyla İslam dünyasında söz konusu tarzda felsefenin belirmeye başladığını söylemek mümkündür. Ancak umumi manasıyla düşünmenin veya akıl yürütmenin MS 9. yüzyılda başladığını söylemenin bazı sorunlara yol açacağı açıktır. Başka bir ifade ile bu durumda iki temel sorun ortaya çıkacaktır. Bunlardan birincisi “*felsefî düşünce*”den kastedilenin ne olduğu, ikinci sorun ise anlaşılması için yüksek seviye gerektiren “*felsefî düşünce*”nin nasıl olup da alt yapısı olmadan felsefe içerikli metinlerin Arapçaya tercüme edilerek anlaşılması ve söz konusu felsefî düşünceler üzerinde akıl yürütülmesidir.

Birinci sorun ile ilgili olarak felsefî düşünceyi sadece bir topluluğa veya bir bölgeye aitmiş gibi göstermeye çalışmanın belki de en çok felsefenin tabiatıyla bağdaşmayacağı, onun küllîlik vasfına ters düşebileceği unutulmamalıdır. Günümüzde felsefî düşüncenin mahiyetinin belirlenmesi önem arz etmekle birlikte, daha çok Batılı anlamdaki metafiziksiz felsefî düşüncenin baskın olduğunu söylememiz mümkündür. Dolayısıyla ilk önce felsefe tasavvurunun tespit edilmesi ve felsefî düşünceden tam olarak ne kastedildiğinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Kadim dünyada felsefe ile kastedilen ile modern dünyada felsefeden kastedilenin farklı olduğu söylenebilir. Nitekim Klasik dönemlerde felsefe “hakikat veya hikmet arayışı”, “varlığı, var olmaları bakımından incelemek” şeklinde tanımlandığı görülür. İslam düşünce tarihinde de felsefenin çeşitli tanımları yapılmıştır. Örneğin; Kindî felsefeyi “insanın gücü ölçüsünde, varlığın hakikatini bilmesidir”⁷, İbn Sina ise “insanın, bilme gücü ölçüsünde bütün şeylerin hakikatlerine vakıf olması ve yetkinleşmesi”⁸ şeklinde tanımlamışlardır. Sufî-filozoflar da hakikat arayışını “varlığı olduğu hal üzere anlamak veya varlığı Tanrı’nın ezelî ilmindeki hali ile bilmek” şeklinde dile getirmiştir.⁹ Bununla birlikte Batı dünyasında 19. yüzyıla kadar metafizik içerikli felsefenin var olduğunu da söylememiz mümkündür. Ancak 19. yüzyıl itibarıyla Batı’da yaşanan tarihsel perspektif ile fikrî ve ilmî zihniyetin değişimi neticesinde ortaya çıkan yeni anlayışlar¹⁰ felsefeye sadece var olanı analiz etme veya mevcudu açıklama görevi yüklemiştir, denilebilir.

7 Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s.7.

8 İbn Sina, *Kitabu’ş-Şifa, Mantığa Giriş (Medhal)*, Çeviren: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 2013, s.5.

9 İbn Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, Çeviri ve Şerh: Ekrem Demirli, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s.17 2’nolu dipnot; Ekrem Demirli, “İbnü’l-Arabî ve Sadreddin Konevi: İlimlerin Tedâhül Devrinde Tasavvuf ve Felsefe”, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, Editör: Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s.518.

10 Ayhan Bıçak, “Felsefeyi Kavramak”, *Kutadgubilig*, Sayı: 31, Eylül 2016, s.25-28.

Yine İslam dünyasında felsefî düşüncenin temeli hakikati keşfetmek iken, Batı dünyasında felsefî düşüncenin temeli hakikati yaratmak şeklinde değişmiştir. Bu şekilde tanımlanan felsefî düşünceden hareketle İslam dünyasında felsefî düşüncenin ne zaman ortaya çıktığını tartışmak, başka bir ifade ile Avrupa-merkezci paradigmadan hareketle İslam dünyasında mezkûr paradigmanın kriterlerine uygun felsefî düşüncenin olup olmadığını veya ne zaman ortaya çıktığını araştırmak bizi yanlış neticelere götürecektir.

İkinci sorun ile ilgili ise; felsefe içerikli metinlerin onu anlayabilecek ve eleştirebilecek yani doğru veya yanlış olduğunu temyiz edebilecek bir zihniyete sahip olmadan kadîm mirasın özümsemesi, başka bir dilde (Arapça) ifade edilmesi ve sonraki yüzyıllara aktarılması mümkün gözükmemektedir. Her bir alanda taayyün gerçekleşmeden temyiz gerçekleştiremeyeceği için, başka kültür ve medeniyetlerin birikimlerinden istifade etmek de mümkün değildir.¹¹ Bu hususlardan hareketle İslam dünyasında felsefî düşüncenin başlamasının kadîm mirasın tercüme edilmesinden sonra ortaya çıktığını söylemek doğru olmayacaktır.

Öncelikle ifade edilmesi gereken husus İslam dünyasında tercüme hareketi öncesi yüksek seviyeli bir zihniyete sahip olduğu gerçeğidir. Tercüme hareketinden önce İslam dünyasında dinî ilimlerin tedvin sürecinin devam ettiği, tasavvufun ilk başlangıç aşaması olan züht anlayışının yaygınlaştığı, sonrasında da Sünnî tasavvufun şekillendiği; Kelam ilminin kurucuları sayılan Mutezile'nin ortaya çıktığı ve ilhadi fikirlere karşı bir entelektüel duruş sergilediği;¹² ayrıca Fıkıh Usulü'nün olgunluk ve yetkinlik seviyesine ulaştığı¹³ hatırlanmalıdır.

Bununla birlikte Müslümanlar en başta Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinin manalarını anlamada ve varoluşlarını şekillendirmede zorunlu olarak akıl yürütmüşlerdir.¹⁴ Hz.Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinin içselleştirilmesinde, İslam dünyasının sınırlarının genişlemesiyle ortaya çıkan yeni durumlar karşısında çözümler üretilmesinde akıllarını kullanmak icap etmiştir. İslam dünyasında bu şekilde oluşan yeni zihniyetten hareketle kadîm mirasın birikimlerinin tercüme edildiğini ve üzerinde yoğun bir şekilde çalışmalar

11 Tahsin Görgün, "Dinî İlimlerin Teşekkülü ve İlk Dönem Âlim Tipleri", *İslam Düşünce Atlası*, Editör: İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3.Basım, 2019, s.129.

12 Selahattin Polatoğlu, "Beytü'l-Hikme", *İslam Düşünce Atlası*, Editör: İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3.Basım, 2019, s.331.

13 İsmail Taş, "İslam Düşüncesinde Bir Zihniyet Dönüşümü", s.159.

14 Tahsin Görgün, *İlahi Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an*, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2017 (üçüncü basım), s.33.

yapıldığını, kadîm mirasın birikimlerinin var olan düşünce geleneğinin terakki etmesinde büyük katkı sağladığını ifade etmek daha doğru olacaktır.

Tercüme Hareketinin Tarihsel Seyri

Hız Peygamber (s.a.s)'den sonra, ilk önce halifeler döneminden başlayarak kısa bir zaman içerisinde Müslümanlar, fetihler yoluyla sınırlarını kuzeyde Anadolu'ya ve batı İran'a, güneybatıda ise Mısır'a kadar genişletmiştir. Sonrasında ise Emevîlerin iktidara gelmesiyle birlikte fetihler daha da hızlanarak İslam dünyasının sınırları büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Fethedilen yerlerin büyük bir kısmı kadîm medeniyetlere ev sahipliği yapan bölgelerden oluşmaktaydı. İskenderiye, Antakya, Harran, Urfa, Nusaybin, Kınnesrîn, Cündişapur ve Bağdat, Helenistik düşüncenin merkezleri idi. Helenizm'in en büyük merkezi Büyük İskender tarafından MÖ 331 yılında kurulan ve kendi adını taşıyan İskenderiye'dir. Arşimed, Öklid ve Yeni-Eflatunculuğun kurucusu Plotinus gibi büyük filozoflar İskenderiye'de yetişmiştir. İran'da ise Helenizm'in merkezi Cündişapur Okulu olmuştur. Hıristiyanlığın Roma'da resmi din kabul edilmesinden sonra, bu dinle çelişki halinde bulunan felsefe ve felsefeyle ilgili ilimler gözden düşmüşler, Roma ve Atina felsefe mektepleri zayıflamaya başlamışlardır.¹⁵ Bu sebepten İskenderiye merkezli Helenistik felsefe temsilcilerinin Atina ve İskenderiye felsefe mekteplerinin kapatılmasından sonra baskı altında kaldıklarını ve yukarıda söz konusu edilen bölgelere gelip yerleştiklerini ifade etmemiz gerekir. Nitekim bu konuda Hilmi Ziya Ülken'in tespitleri şu şekildedir:

“...Yunan ilmi İslam Medeniyetine girmezden epeyce zaman önce birçok yollardan yakın şarka girmiş ve yerleşmişti: Suriye, Irak ve İran ilçelerine sokulup yerleşecek kadar müsait bir zaman bulmuştu...” devamında ise,

“Beşinci asır sonlarında Ortodoks Kilisesi tarafından tardedilen Nesturîler önce Edessa'da (Urfa'da) toplandılar. Bizans'ın takiplerine uğradıkları için İran ilçelerine hatta Türkistan'a kadar dağıldılar...”¹⁶

İslam fethinden sonra da bu bölgelerde yaşayan filozof ve bilginler kendi faaliyetlerine devam etmiştir. Nitekim çeşitli bölgelere dağılan filozof ve bilginlerin felsefî faaliyetlerini devam ettirdiklerine dair en iyi örneklerden biri olarak Harran'daki felsefî faaliyetler gösterilebilir. İslam'ın gelmesi Harran'ın felsefî kaderine özde engel teşkil etmemiş hatta desteklenmiştir.¹⁷

15 Ramazan Şeşen, “İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 3-4, 1979, s.4.

16 Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2007, s.57-58.

17 Libera, *Ortaçağ Felsefesi*, Çeviren: Ayşe Meral, Litera Yayınları, İstanbul, 2016, s.90-102.

Nitekim ilim merkezi Antakya'dan sonra Harran'a geçmiş, bu şehir eskiden beri şark Aramî lisan muhitinde Yunan ilmini tahsil edenlerin en mühim merkezi olarak tanınmıştır. Harran halkı, Roma'nın Hıristiyanlaşmasından sonraki dönemde hala Pagan geleneklerini ve yıldız-gezegen kültüne tapınma alışkanlıklarını ısrarla sürdürmüşlerdir. Harran halkının Süryanice konuşan yerlilerle, Yunanlı göçmenlerden oluştuğu da kaynaklarda belirtilmiştir.¹⁸ Ayrıca İslam dünyasında gerçekleştirilen tercüme hareketinde önemli mütercimlerden biri olan Sabit b. Kurra da Harranlı putperestlerdendir.

Müslümanlar kadîm medeniyetlerin birikimlerini anlamak ve istifade etmek istemişlerdir. Bu farklı kültürler arasında ortaya çıkan birtakım sürtüşme ve tartışmalarda Müslümanlar kendi inanç ve düşüncelerini tutarlı bir şekilde savunmak ve İslam'ın üstünlüğünü göstermek için bu kültürleri çok iyi tanımak zorundaydılar.¹⁹ Sadece tanımakla kalmayıp söz konusu bölgeleri yönetmek durumunda da kalmışlardır.

Kadîm mirasın birikimlerini öğrenmenin en iyi yollarından birisi muhakkak ki tercüme faaliyetidir. Aslında tercüme faaliyetlerini bütün büyük medeniyetlerde görmek mümkündür. Bu bağlamda insanlık tarihinde üç önemli tercüme hareketinden bahsedilebilir. Birinci aşama MÖ 600-400'lü yıllarda Sümerler, Finikeliler ve Mısırlılar gibi kültür ve medeniyetlerden Grekçe'ye tercümelerin yapıldığı; ikinci aşama MS 8-10. yüzyıllarda İslam dünyasında Pehlevice, Süryanîce ve Grekçe'den Arapça'ya tercüme yapıldığı; üçüncü aşama da MS 12. yüzyılda Avrupalılar tarafından Arapça kitapların başta Latince ve İbranîce olmak üzere Batı dillerine tercüme edildiği dönemdir.²⁰

Bununla birlikte İslam dünyasındaki felsefî düşüncenin sadece tercüme faaliyetine dayandırılması yukarıda da ifade edildiği üzere doğru olmayacaktır. Tercüme faaliyeti, İslam dünyasındaki felsefî düşüncenin varlık sebebi değilse de gelişiminin sebebi olduğu belirtilmektedir.²¹ Kadîm mirasın İslam dünyasına intikali söz konusu olduğunda, iki temel noktaya dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır:

Antik-Helenistik birikimin aktarıldığı yerin (İslam dünyasının), bir *tabula rasa* olmadığı.

18 Mustafa Demirci, "Helen Bilim ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde/Tercümesinde Harranlı Sabitlerin Rolü", I.Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyum Bildirileri, Editör: Ali Bakkal, Cilt 1, Şanlıurfa, 2006, s.202; Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, s.80.

19 Mahmut Kaya, "Beytü'l-Hikme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 6, 1992 İstanbul, s.88-90.

20 Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 40, 2011 Ankara, s.499.

21 Ömer Mahir Alper, "İslam Felsefesine Giriş", s.36.

Söz konusu birikim İslam dünyasına intikal etmeden önce büyük bir yorum faaliyetinin gerçekleştirilmiş olması.²²

Çünkü zihnî bir alt yapıya sahip olunmadan bu denli tercüme faaliyetine yönelmek ve tercüme edilen metinleri tenkidî bir bakış açısıyla incelemek imkânsızdır. Örneğin günümüzde de Müslümanların yoğun olduğu bölgelerde benzeri tercüme yapılsa bile zihnî alt yapının hazır olmayışından veya yetersiz olmasından kaynaklanan nedenlerle tercüme edilen felsefî içerikli metinlerin anlaşılmasında ve istifade edilmesinde problemler yaşanabilmektedir.

İslam dünyasında kadîm mirasın birikimlerinin ilk defa Emevîler döneminde tercüme edilmeye başlandığını söylemek mümkündür. İlk defa Arapça'ya yapılan tercüme Halid b. Yezîd b. Muaviye'nin (ö.704) teşvi-kiyle gerçekleştirilmiştir. Kendisi de ilim meraklısı olan Halid b. Yezid, İskenderiye okulundan Arapça bilen bilginleri Şam'a davet etmiş ve kimya, tıp, astronomi gibi alanlarda Yunanca'dan ve Kıptice'den Arapça'ya eserler tercüme ettirmiştir.²³ Mütercimler heyetine de İskenderiyeli Stephan başkanlık etmiştir. Bu dönemde tercüme edilen eserler daha çok o günün acil ihtiyaçlarına yönelik örneğin tıp, kimya, astroloji²⁴ ve muhasebe gibi konularla ilgilidir.

Her ne kadar tercüme hareketi Emevîler döneminde bazı varlıklı kişilerin desteklemesiyle ve bireysel manada devam ettiyse de esas itibarıyla felsefî içerikli metinlerin tercümesi Abbasîler döneminde gerçekleşmiştir. Abbasîler devrinde tercüme hareketinin iki aşamasından bahsedilmektedir. Birinci aşama; Halife Mansur (753-775) zamanından Halife Me'mun (813-833) zamanına kadar olan devirdir. İkincisi aşama ise; Halife Me'mun zamanından 11. yüzyılın sonuna kadar olan dönemdir.²⁵

İslam dünyasında ilk dönemlerde tercüme doğrudan Grekçe-Arapça'ya olmamış; önceden özellikle Süryanice'ye tercüme edilen eserler Arapça'ya tercüme edilmiştir. Felsefî düşünce geleneği Arapça olarak ifade edilmeden önce, Yunanca felsefî metinlerin tercüme edildiği ilk Sami dili, köken olarak Aramice'nin bir lehçesi olan Süryani dili olmuştur.²⁶ Bununla birlikte felse-

22 İbrahim Halil Üçer, "Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali", İslam Felsefesi: *Tarih ve Problemler*, Editör: Cüneyt Kaya, ISAM Yayınları, İstanbul, 2013, s.38.

23 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1411, s.300.

24 Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çeviren: Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 2002, s.12.

25 Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988, s.42.

26 Cristina D'ancona, "Yunancadan Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatunculuk", *İslam Felsefesine Giriş*, Editör: Peter Adamson ve Richard C.Taylor, Çeviren: Cüneyt Kaya, Kule Yayınları, s.21; De Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, s.35.

fenin Süryanice ifade edilişi Dimitri Gutas'ın ifade ettiği gibi sınırlı kalmış ve güçlü bir felsefî kültür oluşturamamıştır.²⁷ Benzer bir durum Hintçe ve Farsça merinler için de geçerlidir. Nitekim Abbasiler döneminde astronomi, astroloji, matematik ve tıp konularındaki Hint eserleri, genel olarak Farsça metinler aracılığıyla Arapça'ya aktarılmıştır.²⁸ Bu şekilde asırlar boyu Grekçe'de kendisini ifade eden felsefe, ilk defa Grekçe dışında bir dil içerisinde ifade edilme imkânına kavuşmuştur.²⁹ Nitekim başka bir dilde ifade edilmesi güç olan tüm felsefî kavramların Arapça karşılığı bulunarak ilim dünyasına kazandırılmasının önemi de ayrıca belirtilmesi gereken bir husustur. Bu gelişmeler sonucunda Arap dili felsefî bir nitelik kazanmış, İslam dünyasında felsefe uzun bir süre yaklaşık olarak bin sene Arapça olarak ifade edilmiştir.

Bağdat'ta Beytü'l-Hikme'nin Teşekkülü

Abbasi devletinin ilk dönemi (750-860), ilim, kültür, sanat ve kurumlaşma bakımından en verimli dönemini oluşturur. Nitekim İslam dünyasında bu döneme gelinceye kadarki süre içinde İslamî ilimlerin, yavaş yavaş gelişerek kendi usullerini oluşturmaya ve özgün eserler vermeye başladığını³⁰ ve otorite sayılan büyük âlimlerin yetiştiğini gözlemek mümkündür. Dolayısıyla bu dönemin İslam medeniyetinin "Altın Çağı"nın başlangıcını teşkil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Daru's-Selam adıyla dünyanın sulhu için kurulan, kelime anlamı "Bağlı-Dad" (Adalet Bağı) adaletin dağıtıldığı yer manasına geldiği ifade edilen ve Abbasi halifesi Mansur tarafından 762 yılında inşası tamamlanan Bağdat, Abbasiler döneminde İslam dünyasının hatta dünyanın ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.³¹ Abbasiler döneminin en güzel kurumlarından biri olan, insanlığın maddi ve manevi tarihinin ve mirasının ihya olmasına hizmet eden Beytü'l-Hikme,³² Halife Me'mun tarafından 830 yılında Bağdat'ta inşa edilmiştir. Zengin bir kütüphanesi de olan ve "Bilgelik Evi" veya "Hikmet Evi" anlamına gelen bu kurumda Abbasi halifeleri dönemin meşhur ulemasını toplamış ve ilmî çalışmalar yapmaları için onlara büyük imkânlar sağlamışlardır. Özellikle Halife Mansur döneminde Hizanatü'l-Hikme adıyla

27 Dmitri Gutas, "Origins in Baghdad", *The Cambridge History of Medieval Philosophy Vol.1*, Editor: Robert Pasnau, Cambridge University Press, 2010, p.11; Mehmet Şemseddin Günaltay, "Kadim Felsefe İslam Dünyasına Nasıl ve Hangi Yol İle Girdi", Sadeleştiren: İbrahim Çapak, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 1, Bahar 2016, s.183.

28 Ömer Mahir Alper, "İslam Felsefesine Giriş", s. 47.

29 İbrahim Halil Üçer, "Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali", s.70.

30 Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s.27.

31 Mehmet Vural, *İslam Felsefesi Tarihi*, Elis Yayınları, 2016, s.56, 2'ncü dipnot.

32 Mehmet Bayrakdar, "Bağdat Felsefe Mektebi", *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2008, s.3.

la anılan saray kütüphanesindeki ilmî faaliyetler Harun er-Reşid döneminde de tüm hızıyla devam etmiş, Halife Me'mun ise buraya yeni bir hüviyet kazandırarak Beytü'l-Hikme'yi inşa ettirmiştir.³³

Beytü'l-Hikme'nin ilmî faaliyetlerinin gelişmesinde Maverâünnehir ve Horasan bilginlerinin katkıları ayrıca belirtilmelidir. Halife Me'mun daha önceki dönemlerde vali olarak görev yapmış olduğu Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerindeki âlimleri bu merkeze davet etmiştir. Bunlar arasında Musa el-Harezmi (783-850), Ahmet el-Ferganî (798-865), Yahya b. Ebû Mansur (ö. 830/845), Ahmet el-Mervezî (tah.770-870), Abbâs el-Cevherî (9. yüzyıl), Ahmet el-Sagunî (ö. 990?) ve Halid el-Merverudî (9. yüzyıl)³⁴ gibi âlimler ilmi faaliyetlerde bulunmuş ve bu dönem medeniyetinin gelişmesinde büyük katkılar sağlamıştır. Onlar özellikle astronomik aletlerin icadı, matematik, cebir, geometri gibi alanlarda ilerleme kaydederek meşhur olmuşlardır.

Bu gelişmeler neticesinde felsefe, daha önceki dönemlerde konaklamış olduğu merkezler olan Atina ve İskenderiye'den sonra bu sefer Bağdat'a yerleşmiştir. 9. yüzyıl itibarıyla Bağdat ilmî faaliyetlerin ve felsefenin merkezi haline gelmiştir. Bu hadise felsefe tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etse de felsefe tarihçileri özellikle Avrupa-merkezci bakış açısından hareket eden yazarlar tarafından yeterince üzerinde durulmamış ve ihmal edilmiştir. Dolayısıyla felsefe tarihinin MS 6. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasındaki seyirinde bir kopukluk meydana gelmiştir. Çünkü MS 6. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yani 529 yılında Bizans İmparatoru Justinyen'in dinî gerekçelerle felsefe okullarının kapatmasıyla sönmeye yüz tutan felsefe Bağdat'ta tekrar Arapça olarak ihya olmuştur.

İslam dünyasında felsefî düşüncenin oluşmasında ve gelişmesinde Beytü'l-Hikme'nin büyük bir payının olduğunu söylemek mümkündür. Klasik kaynaklarda çok fazla bilgi olmamakla birlikte Beytü'l-Hikme hakkında İbn Nedim'in "el-Fihrist" kitabında önemli bilgiler yer almaktadır. Beytü'l-Hikme'de Grekçe'den Süryanice'ye, Süryanice'den de Arapça'ya veya doğrudan Grekçe'den Arapça'ya, Sanskritçe'den Arapçaya ve Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapan mütercimlerin listesi verilmektedir.³⁵

Bu listeye göre: Grekçe'den tercüme yapanlar: *İstefan el-Kadîm, Bitrik ve oğlu Ebû Zekeriyyâ Yuhanna b.Bitrik, Hasan b. Sehl, Haccac b. Matar, Abdülmesih*

33 Mahmut Kaya, "Felsefenin İslam Dünyasındaki Serüveni II", *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 3, sayı: 2, 1995, s.26.

34 Vahit Celal, *İslam Medeniyetinin Yitik Mirası Harezmi Me'mun Akademisi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2018, s.26.

35 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s.301-303.

b. Abdullah b. Naime el-Hımsî, Selam el-Ebraş, Musul Piskoposu Habîb b. Behrîz, Zurba b. Mâcüveh, Hilal b. Ebû Hilal el-Hımsî, Tezarî, Fesiyon, Ebû Nasr Avi b. Eyyûb, Basil el-Mitrân, Ebû Nuh b. Salt, Astas, Ceyrun, İstefan b. Bâsil, İbn Râbita, Teofili, Şemlî, İsa b. Nûh, Ebû İshak el-Kuveyrî, Todros es-Sinkâl, Dari er-Râhib, Hyabsiyon, Salîba, Eyyûb er-Ruhavî, Sâbit b. Kuma, Eyyûb, Sem'ân, Bâsil, İbn Şehdî el-Kerhî, Ebu Amr Yuhanna b. Yusûf, Eyyûb b. Kâsım er-Rakkî, İbnü'd-Dehkî, Darîşû, Kusta b. Lûkâ, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sâbit, Hubeş, İsa b. Yahya ed-Dımaşkî, İbrahim b. Salt, İbrahim b. Abdullah ve Yahya b. Adî. Farsça'dan tercüme yapanlar: Abdullah b. Mukaffâ, Nevbaht ailesi, Mûsâ b. Hâlid, Yûsuf b. Halid, Ebû'l-Hasan Ali b. Ziyâd, Hasan b. Sehl, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, Cebele b. Sâlim, İshak b. Yezîd, Muhammed b. Cehm el-Bermekî, Hişâm b. Kâsım, Mûsâ b. İsa, Zâdeveyh b. Şâheveyh, Muhammed b. Behram el-İsfahânî, Mehran, İbn Merdanşah, Ömer b. Ferruhân et-Taberî Sanskritçe ve Nebatic'e'den tercüme yapanlar: Münakkih el-Hindî, İbn Dehn el-Hindî, İbn Vahşiyye'dir.

İslam dünyasında tercüme hareketleri döneminde tercüme edilen eserlerin tamamının listesini vermek makalemizin sınırlarını aşmaktadır. Onun için sadece birkaç örnek vermekle yetinelim. Platon ve Aristoteles'e ait tercüme edilen eserlerin bazıları şunlardır:

Devlet ve Kanunlar mütercimler: Huneyn b. İshak ve Yahya b. Adî, *Sophistes* mütercim: İshak b. Huneyn, *Kategoriler (Kitabu'l-Makûlat)*, mütercimler: İshak b. Huneyn ve Abdullah b. Mukaffa, *Önermeler (Kitabü'l-İbare)*, mütercim: İshak b. Huneyn, *Birinci Analitikler (Kitabü'l-Kuyâs)*, mütercim: Theodoros, *İkinci Analitikler (Kitabü'l-Burhan)*, mütercim: Metta b. Yunus, *Topikler (Kitabü Mevazi'i'l-cedel)*, mütercim: ilk tercümesi I.Timotheus ve ekibi, ilk yedi bölümü Saîd b. Yakûb, sekizinci bölümü İbrahim b. Abdullah, bunun dışında tamamı Yahya b. Adî tarafından tercüme edilmiştir.³⁶

Beytü'l-Hikme'nin kuruluş amacı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Yaygın olan görüş Beytü'l-Hikme'de tercüme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, daha önce tercüme edilen metinlerin tekrar gözden geçirilmesi ve akademik bir ortam oluşturmak ile ilgilidir. Ancak Dmitri Gutas "*Yunanca Düşünce Arapça Kültür*" adlı kitabında Beytü'l Hikme'nin aslında bir Sasanî İmparatorluğundaki saray kütüphanesinden esinlenerek inşa edildiğini ve el-Mansur zamanında, Sasanî örgütlenmesini örnek alan Abbasi yönetim mekanizması içinde, muhtemelen "büro" olarak kurulmuş bir kütüphane olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Ayrıca Halife Mansur'un Sasanî İmparatorluğunun ideolojisini benimsediğini, amacının sadece Arap Müslümanları yönet-

36 Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", s.502.

37 Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s.60-63.

mek olmayıp evrensel bir imparatorluk düşlediğini, bunu gerçekleştirmek için de İranlıların gücünden istifade ettiğini ilave etmektedir. Dolayısıyla Abbasileri Sasanî İmparatorluğunun bir devamıymış gibi bir göstermektedir. Gutas'ın bu ifadesi belki de İslam medeniyetinin gelişmesinde İranlıların diğer devlet ve topluluklara göre daha fazla katkısının olduğunu vurgulamak istemesinden kaynaklanıyor olabilir. Aslında İslam devleti özellikle Abbasilerin iktidara gelmesiyle birlikte kozmopolit bir devlet haline gelmiş ve kadim mirasın birikimlerinden olabildiğince istifade etmiştir. Sadece siyasi alanda değil, tüm alanlardaki birikimlerden istifade etmiş, geliştirmiş ve aynı zamanda da yönetmiştir. Dolayısıyla Sasanî İmparatorluğunun siyasi birikimlerinden de istifade etmiş olması olağan bir durum olduğunu ifade edebiliriz.

İslam dünyasında gerçekleştirilen tercüme hareketlerinin sadece Beytül-Hikme ile sınırlandırılmaması gerekmektedir. Ancak Beytül-Hikme'nin tercüme hareketlerine büyük bir katkı sağladığını rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu şekilde tercüme hareketlerinin merkezi konumunda olan Bağdat'ta yaklaşık olarak MS 11. yüzyılın başlarına kadar tercüme faaliyetlerinin devam ettiği ve daha sonra da sona erdiği görülmektedir. Sona ermesinin sebebi artık ilmî ve fikri cihetten dışarıdan alınabilecek bir birikimin kalmamasıyla ilgilidir.³⁸ Bundan sonraki süreçte İslam dünyası kendi müstakil paradigmasını oluşturmuş, bu sadece İslam dünyasında değil tüm dünyada ölçü alınan paradigma haline gelmiştir. Buna en iyi örnek MS. 11 yüzyıl itibarıyla Batı dünyasının İslam dünyasında teşekkül eden birikimleri kendilerine ithal etmeleridir.

Netice itibarıyla İslam dünyasında gerçekleştirilen tercüme hareketlerinin, MS 7. yüzyıl ile 10. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yoğun bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. 11. yüzyıldan sonra İslam dünyasının ilim ve medeniyet merkezlerinin sayısı çoğalmıştır. Beytül-Hikme tarzı bu ilim merkezlerine örnek olarak Buhara'daki Sivanü'l-Hikme (9. yüzyıl)³⁹, Harezm'deki Memun Akademisi (Meclisu'l-Ulema) (11. yüzyıl)⁴⁰ ve Semerkand'daki Ulugbek Akademisi⁴¹ (15. yüzyıl) gösterilebilir.

38 Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s.148

39 Баҳром Абдуҳалимов, Байт Ал-Ҳикма ва Марказий Осие Олимларининг Бағдоддаги Илмий Фаолиятлари, O'zbekiston, Toshkent, 2010, s. 4.

40 Celal, *İslam Medeniyetinin Yitik Mirası Harezm Me'mun Akademisi*, s.48.

41 В. В. Бартольд, Мир Али-Шир и политическая жизнь, Соченения Том-2, Часть-2, Издательство Наука, Москва, 1964, стр. 199-264; В. В. Бартольд, Культура мусульманства, Соченения Том-6, Издательство Наука, Москва, 1966, стр. 143-207; С. Азизов, Марказий Осиеда Астрономия ва Улугбек Мактаби, O'zbekiston Nashriyoti, Toshkent, 2009, 5-бет; О. Бўриев, Ўрта Осиеда IX-XII ва XIV-XV Асрлардаги Илмий Ворисийлик Ҳақида, O'zbekistonda Ijtimoiy Fanlar, Издательство Фан, 7-8, 1999, 8-12 бетлар.

Sonuç

İslam dünyasında şekillenen entelektüel geleneğin bizzat Kur'an-ı Kerim'de geçen düşünmeye ve akletmeye dair ayetlerden hareketle oluştuğu ifade edilmelidir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde bu husus vurgulanmıştır (el-Bakara 2/164; el-Yunus 10/100; el-Mü'minûn 23/80; el-Mü'min 40/67; el-Ğâşiye 88/17-20). Çünkü Kur'an-ı Kerim insanın varoluş gayesini zihni kabiliyetleriyle tahkik edip manalandırmasını talep etmektedir. Dolayısıyla Müslümanların bu dinî talebe istinaden oluşturmaya başladıkları entelektüel gelenek, onları diğer medeniyet ve düşüncelerden ayıran en önemli özelliktir. Nitekim İslam'ın erken döneminde yani kadîm mirasın İslam dünyasına intikalinden önce dinî ve akfî ilimlerin şekillendiğini ve bir ilim zihniyeti oluştuğunu görmekteyiz.

İslam dünyasında MS 7.yüzyılın ortalarından itibaren ve sonrasında fetih hareketleri, siyasî ve tarihî gelişmelerin sonucunda söz konusu ilim zihniyetinin veya entelektüel geleneğinin gelişmesinin daha da hız kazandığı açıktır. Özellikle Abbasilerin ilk dönemlerinden başlayarak İslam dünyasında Yunanca'dan Arapça'ya felsefî metinlerin aktarılması sonucunda eleştirel bir yaklaşımla yeni felsefî düşünceler ortaya çıkmıştır.

20.yüzyılın önemli bilim tarihçilerinden Alexandre Koyre (ö.1964), "*Yeniçağ Biliminin Doğuşu Bilimsel Düşünenin Tarihi Üzerine İncelemeler*" adlı eserinde Romalıların felsefî düşünce geleneği oluşturmamalarının onların Yunanca bilmemelerinden değil, Aristoteles'in *Fizik*'ini, *Metafizik*'ini veya Ptolemaious'un *Almagest*'ini anlayabilecek kimselerin olmayışından kaynaklandığını dile getirmektedir. Bu durum şunu gösteriyor ki, kadim mirasın bir dilden başka bir dile aktarılmasının önemli olmasıyla birlikte, aktarılan mirası anlayabilecek ve eleştirel bir yaklaşım sergileyebilecek bir zihniyete de sahip olunması gerekmektedir. Dolayısıyla İslam dünyasında felsefî düşüncenin tekrar ihya olması böyle bir entelektüel zeminin varlığıyla açıklanabilir.

Netice olarak İslam'da akfî düşüncesinin varlık sebebinin en güçlü etkeninin, tercümeler olduğu ileri sürülemez veya yalnızca buna indirgenemez. Bununla birlikte tercüme faaliyetlerinin İslam dünyasındaki akfî düşüncenin gelişiminde büyük rol üstlendiğini ifade etmek daha doğru bir yaklaşımdır. Bu şekilde değerlendirildiğinde, felsefî düşüncenin sürekliliği açısından, İslam dünyasındaki felsefî ve ilmî faaliyetler, kendinden önceki kadim mirasın birikimlerinden kendisini zenginleştirmek için istifade etmiş, tevarüs edilenleri geliştirmiş ve yeni bakış açıları ortaya koymuştur. Dolayısıyla üstlenmiş olduğu bu önemli rol her türlü önyargılardan uzak bir şekilde değerlendirilmelidir.

Öz

İslam Dünyasında Tercüme Hareketlerinin Felsefî Düşüncenin Gelişimi Açısından Üstlendiği Rol Üzerine Bir İnceleme

Bu makalede üzerinde durmak istediğim konu, MS 6.yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı dünyasında sönmeye yüz tutan felsefe geleneğinin MS 8.yüzyılın sonu ve 9.yüzyılın ilk çeyreğinde İslam dünyasına nasıl intikal ettiğini açıklığa kavuşturmaya çalışmak olacaktır. Bu şekilde felsefe tarihindeki MS 6.yüzyıl ile MS 8.yüzyıl arasındaki dönemin anlaşılması, bunun yanında İslam dünyasında gerçekleşen “Felsefî Tercüme” ile tarihî bir perspektif içerisinde bağlantı kurulması kolaylaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe Tarihi, İslam Felsefesi, Tercüme, Şerh.

Abstract

A Review on the Role of Translation Movements in the Islamic World with Respect to the Development of Philosophical Thought

In this article, I will try to clarify how the philosophical tradition that has been faded away in the Western world since the first quarter of the 6th century AD was transferred to the Islamic world at the end of the 8th, and the first quarter of the 9th, century AD. In this way, it will be easier to understand the period between the 6th and 8th centuries AD in the history of philosophy, as well as to establish a connection with the “Philosophical Translation” in the Islamic world in a historical perspective.

Keywords: History of Philosophy, Islamic Philosophy, Translation, Commentary.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir, İslam Felsefesine Giriş, *İslam Felsefesi Tarihi I*, ed: Bayram Ali Çetinkaya, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Bayrakdar, Mehmet, *Bağdat Felsefe Mektebi*, İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul, 2008.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1988.
- Bıçak, Ayhan, *Felsefeyi Kavramak*, Kutadgubilig, Sayı 31, Eylül 2016.
- Boer, T.J.De, *İslam'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- Celal, Vahit, İslam Medeniyetinin Yitik Mirası Harezmi Me'mun Akademisi, Araştırma Yayınları, Ankara, 2018.
- D'ancona, Cristina, *Yunanca Arapçaya İntikal Eden Miras: Tercüme Edilen Yeni-Eflatunculuk*, İslam Felsefesine Giriş, ed: Peter Adamson ve Richard C.Taylor, çev. Cüneyt Kaya, Kule Yayınları, 2018.
- Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Demirci, Mustafa, *Helen Bilim ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde/ Tercümesinde Harranlı Sabîîlerin Rolü*, I.Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyum Bildirileri, ed: Ali Bakkal, Cilt 1, Şanlıurfa, 2006.
- Demirli, Ekrem, *İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevi: İlimlerin Tedâhul Devrinde Tasavvuf ve Felsefe*, İslam Felsefesi Tarih ve Problemler, ed: Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Görgün, Tahsin, *İlahi Sözü'nün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an*, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2017.
- Görgün, Tahsin, "Dinî İlimlerin Teşekkülü ve İlk Dönem Âlim Tipleri", *İslam Düşünce Atlası*, ed: İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3. Basım, 2019.
- Gutas, Dmitri, *Origins in Baghdad*, The Cambridge History of Medieval Philosophy Vol.I, ed.Robert Pasnau, Cambridge University Press, 2010.
- Gutas, Dmitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *Kadim Felsefe İslam Dünyasına Nasıl ve Hangi Yol İle Girdi*, sad. İbrahim Çapak, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı: 1, Bahar 2016.
- İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çeviri ve şerh: Ekrem Demirli, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

- İbn Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut, 1411.
- İbn Sina, *Kitabu'ş-Şifa, Mantiğa Giriş (Medhal)*, Çeviren: Ömer Türker, Litera Yayınları, İstanbul, 2013.
- *İslam Felsefesine Giriş*, editörler: Peter Adamson ve Richard C. Taylor, çev. Cüneyt Kaya, Kule Yayınları, 2018.
- Kaya, Mahmut, "Beytü'l-Hikme", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 6.cilt, 1992.
- Kaya, Mahmut, *Felsefenin İslam Dünyasındaki Serüveni II*, İslami Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2, 1995.
- Kaya, Mahmut, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.
- Libera, Alain de, *Ortaçağ Felsefesi*, çev. Ayşe Meral, Litera Yayınları, İstanbul, 2016.
- Macit, Muhittin, "Tercüme Hareketleri", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Cilt: 40.
- Polatoğlu, Selahattin, "Beytü'l-Hikme", İslam Düşünce Atlası, ed: İbrahim Halil Üçer, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Cilt: 1, 3. Basım, 2019.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış*, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 3-4, 1979.
- Taş, İsmail, "İslam Düşüncesinde Bir Zihniyet Dönüşümü", *Marife*, Cilt: 3, Yıl: 6, 2006.
- Üçer, İbrahim Halil, *Antik-Helenistik Birikimin İslam Dünyasına İntikali*, İslam Felsefesi: Tarih ve Problemler içinde, editör Cüneyt Kaya, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 2007.
- Vural, Mehmet, *İslam Felsefesi Tarihi*, Elis Yayınları, 2016.
- Абдухалимов, Баҳром, *Байт Ал-Ҳикма ва Марказий Осиё Олимларининг Бағдоддаги Илмий Фаолиятлари*, O'zbekiston, Toshkent, 2010.
- Азизов, С., *Марказий Осиёда Астрономия ва Улуғбек Мактаби*, O'zbekiston Nashriyoti, Toshkent, 2009.
- Бартольд, В. В., *Культура мусульманства, Соченения Том-6*, Издательство Наука, Москва, 1966.
- Бартольд, В. В., *Мир Али-Шир и политическая жизнь, Соченения Том-2, Часть-2*, Издательство Наука, Москва, 1964.
- Бўриев, О., *Ўрта Осиёда IX-XII ва XIV-XV Асрлардаги Илмий Ворисийлик Ҳақида*, O'zbekistonda Ijtimoiy Fanlar, Издательство Фан, 7-8, 1999.